

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Kísérlet az újraértelmezésre: az akadémiai irodalomtörténet

A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtudományi tevékenységének mindmáig egyik kiemelkedően jelentős megnyilvánulása volt az eredetileg hatkötetes magyar irodalomtörténet. Hogyan jellemezhető e sokszerezős munka a jelenkor távlatából? Melyek tekinthetők nagy hatású eredményeinek, és milyen vonatkozásokban mondható, hogy e munka keletkezési idejének szemléletét tükrözi? Hogyan mérlegelhető e nagy teljesítmény a jelenkori irodalomtudomány távlatából?

Egyszerre könnyű és nehéz egy gyökeresen megváltozott helyzetből választ keresni ezekre a kérdésekre. Hálátlan e föladat, mert óhatatlanul is méltánytalan, sőt kifejezetten igazságtalan ítéletek megfogalmazására kényszerít. Csakis az szolgálhat mentségül, hogy idővel szembe kell nézni e nagy súlyú örökséggel.

Hasonló igényű, közös teljesítményre azóta sem akadt példa. A hangsúly a második jelzőre esik. Szerzők nevét csak nagyon ritkán hozom szóba értelmezési kísérletem során, mert a hat kötet az akkor még Irodalomtörténeti Intézet néven ismert műhely sok belső és külső vita eredményeként létrehozott, közös munkájának tekinthető. Úgy tudom, akad fejezet, melynek csak egy részét készítette az a kutató, akinek kezdőbetűi szerepelnek a tartalomjegyzékben, más esetekben pedig a bírálók lényegi változtatásokat kértek a szerzőtől. Mivel nehéz volna megállapítani, kinek a véleményét is tükrözi némely állítás, szerencsésebb, ha csak kivételes esetben említjük a szerzőket.

Ha már egyszer a legutóbbi évtizedek politikai változásai és a tudomány gyökeres átalakulása megnehezítik a méltányosságot, szeretnék olyan megszorításokkal élni, amelyekkel legalábbis a közvetlenül politikai kérdések egy részét ki lehet kerülni. Nem foglalkozom az 1945 utáni irodalom értelmezésé-

vel, mely a hatodik kötet lezárása után, mintegy kiegészítésként készült, és heves vitát váltott ki a nyugati magyar írók körében. Sőt, a hatodik kötetre sem térek ki bővebben, hiszen az is mérlegelt olyan életműveket, amelyek akkor még lezáratlanok voltak. Szakmai illetékességem korlátai indokolják, hogy végül is úgy döntöttem, három kötetre összpontosítom a figyelmet. Miután tevékenységem jórészt a 19. és a 20. század irodalmára korlátozódik, elsősorban a harmadik, negyedik s ötödik kötet alapján próbálom keresni a választ a fölött kérdésekre.

A szerkesztők s szerzők egy része már nincs az élők sorában. Legtöbbjüknek sokat köszönhetek, útmutatásaiért s támogatásukért hálával tartozom. Amit itt megfogalmazok, nem egyéb az ő gondolataiknak tétova továbbvitelénél. Ha olykor bírálók, legföljebb az egykori körülményeket kárhoztatom.

Hatkötetes sorozatnál, mely jó néhány évszázad hagyatékát foglalja össze, magától értetődik, hogy nem mindegyik kötetnek ugyanazok a fő erényei. A negyedik kötet alighanem kiemelkedően jelentős, mivel – a harmadikkal, az 1772 és 1849 közötti évtizedek erősen marxizáló, de lényegében pozitivisták áttekintésével ellentétben – nem egyszerűen összegezi az addigi szakirodalom eredményeit, de sok tekintetben új anyagot tár föl s rendszerez, különösen a művelődéstörténet vonatkozásában. A köznemesség vidékiességének, az idegen ajkú polgárság magyarosodásának elemzése rendkívül alapos, és az irodalmi élet sokoldalú bemutatása, az intézmények szerepének mérlegelése is részletes. Az Irodalomtörténeti Intézetben végzett munka folytonosságát bizonyítja, hogy jól észrevehető a későbbi kritika- és sajtótörténet előzményei. Mi sem bizonyítja ékeesebben a kezdeményezés határozottságát, mint az, hogy az irodalomtörténet fájdalmas hiányokra is emlékeztetheti az olvasót, amelyeket az elmúlt négy évtizedben sem sikerült pótolni. Különösen érezhető ez az ötödik kötet kritikátörténeti fejezetében, mely azóta is elvégzetlen föladatokat is kijelölt. A *Nyugat* értekezői ebben a felfogásban még kissé túlzottan is közel kerültek egymáshoz. Egységes mozgalomként értelmezésük csakis némileg meghatározatlan vagy nem igazán sokatmondó közös nevező megadását tette lehetővé: „Megegyeztek [...] a zsíros magyarkodás elutasításában [...]. Kritikusai gyakorlatuk egyik elvi alapja [...] a l'art pour l'art volt [...] kifejeződik benne a magyar polgári törekvések gyengesége is.” (V, 58–59.)¹ Ezek a szavak olyan alapkutatásra ösztönözhettek, amelyekre azóta csak részben került sor.

Az akadémiai irodalomtörténet azért is tekinthető a szó szoros értelmében nagy kezdeményezésnek, mert kijelölte a szakma további föladatait. Ezek közé

¹ Az idézetek *A magyar irodalom története* (Főszerk. Sötér István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965) kötetire vonatkoznak. A római szám a kötetet jelöli.

tartozott a kritikátörténet, melynek megírását ugyancsak az Intézet vállalta. Kötetek sora jelent meg e tárgykörből az elmúlt évtizedekben, amelyek rendkívül nagymértékben gyarapították az értekező próza hagyományára vonatkozó ismereteket. A reformkor, a pozitívizmus időszakának, Aranynak vagy Ignotusnak esetében a hatkötetes kézikönyv továbbfejlesztéséről lehet beszélni. A kezdeményezés súlyára enged következtetni, hogy továbbvitele tudomány szerint még mindig folyamatban van. Az újabb vizsgálódások természetesen ki is igazították a korábbiakat. A kézikönyv még Ignotust és Kosztolányit egyaránt az impresszionista kritika képviselőjének minősítette. Ignotus és a kritikai impresszionizmus viszonya azóta a nemzetközi szabadelvűség jegyében kapott átértelmezést, míg Kosztolányi nyelvszemléletéről talán már eleget tudunk ahhoz, hogy lássuk, mennyire más kérdések is foglalkoztatták őt, mint idősebb kortársát.

Hasonló elismerés illeti a folyóiratok s napilapok tüzetes számbavételét. Különösen a 19. század utolsó évtizedeit méltató sajtótörténeti fejezet mondható kiemelkedőnek: az egyes szerzők értékrendjének s írásmódjának jellemzése vetekszik a lapok s folyóiratok fejlődéstörténeti helyének társadalom- s ízléstörténeti értelemben egyaránt találó körvonalazásával. Legföljebb a vallás szerepének megvilágításával marad adós a kötet a Világos utáni évtizedek megközelítésekor. Példaként az eszményítés kérdése említhető: „Ebben az objektív idealizmusnak ama illúziója jelentkezett, hogy az evilági, anyagi, társadalmi valóság fölött van még egy másik autonóm birodalom is: az erkölcsi, eszményi követelmények világa.” (IV. 384.) Vajon e kissé körmönfont fogalmazás helyett nem célszerűbb-e elismerni, hogy Arany, Kemény, Gyulai s kortásaik aligha lehettek nyíltan istentagadók, hiszen a keresztény neveltetés nyomai a kor nyugati szerzőinél, még Baudelaire-nél vagy a Darwin tanításait elfogadó George Eliotnál is észrevehetőek?

A negyedik kötet legelső mondatában a kötőjellel egymáshoz kapcsolt jelzők – „nemzeti-polgárosult” (IV. 5.) – szemléletesen mutatják az egész irodalomtörténet kettős értékrendjét. Az érvelésre mindvégig a társadalmi haladás és a nemzeti fölemelkedés eszményének óvatos egyeztetése nyomja rá a bélyegét. A két szempont közül az utóbbi gyakran alá van rendelve az előbbinek. A gondolatmenet az alaptól a fölépítmény felé igyekszik haladni, s már a harmadik mondat tartalmazza az „ellentmondásos” megjelölést, amely olykori talányosságával a két vezérelv egyeztetésének kényességét sejteti. A negyedik mondat azután a magyar társadalom ellentmondásos fejlődéséből származtatja azt, hogy késik a realizmus. A mai olvasó azt gyaníthatja, hogy a hivatalos felfogásnak tett engedmény egyeztetődik a Világos utáni magyar irodalom óvatos elismertetésének igényével. (Ez utóbbi cél indokolhatta, hogy az 1849 utáni fél

század méltatása mintegy kétszáznegyven lappal hosszabb, mint az előző nyolc évtized összefoglalása.) A korszak bevezető jellemzését adó bekezdést ugyanis olyan mondat zárja, mely mintegy korlátozza az előző állítás érvényét, azt sejtetvén, hogy a 19. század második felének irodalma „a 20. századi magyar irodalom virágzásának előfeltételeit teremti meg” (IV. 5.). A „türelmetlen és késlekedő félszázad” megjelölés majd ennek átfordítása lesz, abban a hat évvel később kiadott kötetben, amely mintegy átrajzolja a kézikönyv körképét.

Noha az akadémiai irodalomtörténet legtöbb fejezete írásmód tekintetében erősen különbözik a kezdőbetűkkel jelölt szerzők másutt megjelent tanulmányaitól, akad néhány olyan ellentmondás, amelyből arra lehet következtetni, hogy a szerkesztőknek nem mindig sikerült kiiktatni az egyes munkatársak véleménye közötti éles különbségeket. A 19. századi líra megújódását például az irodalom kettészakadásának olyan állítása vezeti be, mely szöges ellentétben áll a negyedik kötet szellemével. „Arany János vagyonos, előkelő hivatalnok; [...] Mikszáthot szegénysége arra kényszeríti, hogy évekre elváljon a feleségtől” (IV. 593.). A részgazság olykor félrevezet, sőt torzít. Mivel a szóban forgó fejezet elkészítője saját munkáiban is hasonló álláspontot foglalt el, már 1945 előtt is, túlzás, sőt egyenesen hiba volna azt hangoztatni, hogy a haladó és a maradi kultúra merev szembeállítását minden esetben a marxizmusnak vélt s nevezett eszmeiség kényszerítette a tudósokra.

Más belső következetlenséget is észre lehet venni a kézikönyvben. Az 1849 és 1867 közötti időszak tárgyalásakor az irányzat, a hetvenes éveknél a pályakép szolgáltatja a rendezőelvet. Az indoklás szerint a „kiegyezés utáni évtized nem bontható fel olyan világos irodalmi irányzatokra, mint az első alkorszak. Itt inkább a differenciálódási törekvések érdemelnek figyelmet” (IV. 6.). A harmadik alkorszaknál ismét más vezérelv érvényesül: „a magyar irodalom egyes műfajain belül végbemenő nagy megújulási folyamatok” (IV. 6.). A gondolatmenet irányváltozását úgy próbálták ellensúlyozni a munkatársak, hogy lényegében a politikai és társadalomtörténetnek rendelték alá az irodalmat.

A negyedik kötetnek legsebezhetőbb pontjai a politikai és társadalmi viszonyokkal, eszmei s irodalmi irányzatokkal foglalkozó részekben találhatók, azokban a kinyilatkoztatásokban, amelyek „a fokozottabb terrornak, az imperIALIZMUS KORÁNAK KEZDETÉT” (IV. 543.), a „válságba kerülő kapitalista rend”-et (IV. 549.) írják le. Kiváló természettudósok kapnak dorgálást, mert „általános, világnézeti kérdésekben, illetve társadalmi és történelemfilozófiai vonatkozásokban semleges-agnosztikus vagy éppen harcosan idealista álláspontot foglalnak el” (IV. 550.). A korabeli nyugati bölcsélet torzítóan egyszerűsítő minősítését talán elég egyetlen mondattal szemléltetni: „Nietzsche, Chamberlain és Gobineau például a természettudományos, pozitivistá kutatás tényanyagából

kiindulva és a modern biológia alepelveit meghamisítva, a felsőbbrendű ember, a faj mítoszát teremtik meg” (IV. 551.).

A politikai s a társadalomtörténet Magyarországon ritkán került összhangba a művelődéstörténettel. A rokon tudományágak feszültsége a tízkötetesnek tervezett *Magyarország története* s a hatkötetes irodalomtörténet között is fennáll, s ez nemcsak azzal magyarázható, hogy ez utóbbi hamarabb keletkezett. (Az természetesen a tudomány hasznára válhatott volna, ha más akadémiai kutatóintézetek sokszerzős történeti vállalkozásával egy időben készül el a hatkötetes irodalomtörténet.) A történészek munkája némely alkalommal úgy szól műalkotásokról, hogy nem veszi tekintetbe az irodalmárok szempontjait és viszont. A múltban többször állítottam, hogy történettudományunk szerencsésebb helyzetben van. Ezúttal legyen szabad megkockáztatnom, hogy mindkét szóban forgó kézikönyvben érezhető a társtudomány eredményeinek kissé hézagos ismerete. A *Magyarország története* olyan képet rajzol Kemény Zsigmondról, mely az irodalmárokéval éles ellentétben van – regényeket nem mindig célszerű csak politikai értekezésként olvasni –, az irodalomtörténet viszont idősb Andrassy Gyuláról szólva csak „osztályának hibái”-t s „korlátoltságait” (IV. 408.) említi, azt nem, hogy a Monarchiával éppen nem rokonszenvező nyugati szakirodalom időnként úgy jellemzi, mint olyan külügyminisztert, aki a dualista állam politikusainak többségével ellentétben képes volt eligazodni a nemzetközi kapcsolatok útvesztőjében. Példaként John W. Mason munkáját említhetem a Monarchia felbomlásáról, mely Andrassy diplomáciai tevékenységét magasra értékeli.²

A magyar irodalom története olyan egyértelműen ítéli el a Monarchia-korabeli, illetve a két háború közötti Magyarországot, hogy fölvetődhet a kérdés: ilyen mostoha állapotok miként adhattak lehetőséget különféle intézmények és mozgalmak kibontakozásához? Vajon indokoltan értékelték-e sokkal többre az 1960-as években készült csehszlovák, román vagy osztrák összefoglalások saját múltjuknak megfelelő szakaszát? Nem az a kérdés, jogos-e elítélni a 19. század végének szűk látókörű magyar hazafiaskodását, csupán az, nem lehetett volna-e többet utalni a nem magyar nemzeti törekvésekre s a nemzetközi helyzetre, különös tekintettel a nagyhatalmak érdekeire.

E fejtegetéseknek azért van megkülönböztetett szerepe, mert az irodalom korszakolása teljesen megfelel a történetinek: „az önkényuralom tizenhét esztendeje szinte egybeesik a Világos utáni fél évszázad első irodalomtörténeti alkorszakával” (IV. 11.) – állítja a negyedik kötet bevezetője, s a gondolatmenet

² John W. Mason: *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire 1867–1918*. London, Longmans, 1985, 49–52.

később is a társadalomszemlélettől halad az irodalom felé. Sőt, a visszatekintés a megelőző időszakra ugyanezt az érvelési módot követi, így érzékeltetvén annak általános érvényét: „Erdélyinek a népköltészet felfedezéséért, a népieségért vívott harcai, a népköltészetéről szóló tanulmányai ugyanazt a demokratizmust fejezik ki, mint Petőfi első korszakának népdalai, a *János vitéz* – és a *Toldi*” (IV. 52.). Ha az irodalom felemás minősítést kap, ennek egyértelműen és szigorúan társadalmi oka van: „a polgári forradalom hosszú időre lezáratlan maradt” (IV. 11.), „a lakosság túlnyomó többségét tevő parasztság, a forradalom befejezetlensége miatt, korántsem gazdálkodott úgy, amint az ideálisan illett volna az új körülményekhez” (IV. 12.).

A történelem szükségszerű előrehaladásaként s az irodalom alakulása ennek mintegy leképezéseként jelenik meg. A regény úgy szorítja ki az eposzt, ahogyan a kevésbé fejlett társadalmi rendet a fejlettebb. *A korszak általános jellemzése* című bevezető az osztályellentéteket nevezi a társadalmat mozgató erőnek, és az egyes korszakhatárok jellemzése is ehhez az irányelvhez igyekszik igazodni. Az önkényuralom végén például „a kényszerhelyzetbe került nemesi politika korlátai mutatkoztak: osztályérdeke a nemességet nem a néphez s a nemzetiségi néptömegekhez, hanem egyre inkább Bécshez, a Monarchiához s a magyar szupremácia fenntartásához, megőrzéséhez fűzte” (IV. 20.). Az a minősítés, mely szerint „a kiegyezés a magyar társadalom konzervatív erőit juttatta uralomra” (IV. 25.) a *Magyarország története* megfelelő részében inkább a Szabad György, mint a Hanák Péter készítette fejezetekkel van összhangban. Tekintettel arra, hogy ma is mindkét véleménynek vannak hívei, az irodalmár szempontjából inkább csak annak tulajdonítható jelentőség, hogy a kiegyezés magyarázata elárulja: a kézikönyv hallgatólagos alapföltevése szerint a történetíró biztonsággal ítél, nem változtatható igazságot birtokol. Ebben a szellemben szögezi le, hogy Deák „felfogásának osztályszempontú meghatározottságát nem szabad szem elől tévesztenünk” (IV. 20.), és szerepelteti az „irodalmi Deák-párt” fogalmát, anélkül hogy eltűnődnék azon, valóban irodalmi irányzatot jelöl-e ez az elődöktől készen átvett kifejezés. Persze mielőtt elhamarkodnánk az ítélkezést, nem szabad feledni: a harmadik s negyedik kötetet egymáshoz kapcsoló föltevését, mely szerint a magyar történelemnek s irodalomnak a 19. században a polgárosodás volt a fő mozgatója, máig nem cáfolták meg.

Bármennyire is lehet különbségeket érzékelni az egyes szerzőktől származó fejezetek értékrendje s színvonala között, szinte kivétel nélkül példás következetességgel szereztek érvényt annak az alapelvnek, mely szerint a szüntelen alakulás az irodalom lényegéből fakad. Legföljebb az idéz elő egyenetlenséget, hogy az alakulás némely szakaszainak jellemzésére a munkatársak nem találtak

megfelelő szavakat, s így a fogalomsor különmemű. Legfeltűnőbb e bizonytalanság a 19. század végének minősítésekor. Ennek az időszaknak lírikusait a következő csoportokra osztja a kézikönyv: preszimbolisták, a közéleti líra, a nagyvárosi költészet, a szocialista költészet művelői, végül a hanyatló népnemzeti iskola tagjai.

A korábbi meghaladásának legmagasabb szintű megvalósulásaként Petőfi költészete szerepel, ám az ő tevékenységének két állomása mai szemmel már vitatható minősítést kap: „forradalmi költészete hasonlíthatatlanul többet jelentett, mint tulajdon, korai korszakának népies-nemzeti költőisége” (IV. 367.). Ha a jelenkori olvasó úgy érezheti, hogy a kézikönyvben is nyomot hagyott Petőfi s Ady költészetének kisajátítása, ennek okát abban lehet keresni, hogy e két költő műveit mintaként használták olyan alapelv érvényesítéséhez, mely szerint valamely „irányzat haladó vagy retrográd voltát” annak alapján állapítsák meg, „a politikai fejlődés szolgálatában állt-e” (IV. 927–928.) vagy sem.

A marxizáló célelvűség alapját jelentő szembeállítás csak egészen kivételes esetben párosult „az alap és a felépítmény klasszikus ellentmondásának” (IV. 1024.), „a kiút keresésének” (IV. 1027.), az „embertelen kapitalista társadalmi valóság közvetlen tagadásának” (IV. 1028.) s „a fennálló rendtől való elfordulás”-nak (1033.) közhelyével. Két irányzat minősült egyértelműen haladónak: a népiesség és a realizmus. Az előbbit Erdélyi János nyomán olyan tényezőként méltatták, mely túlegyértelműen a magyar irodalmat az utánpótlás szakaszán. Ez egyértelmű volt a romantika s Vörösmarty leértékelésével, illetve meghamisításával, hiszen a *Csongor és Tünde* költőjét bajosan lehet eredetietlenséggel vádolni. Arany munkásságát Petőfiénak rendelték alá. Annak az állításnak, mely szerint Arany „hatvanas években vallott nézetei a népiességről megegyeznek a *Toldi* születése idején vallottakkal” (IV. 56.), s Arany „birodalma a Petőfién *belül* van, nem pedig átellenében, kívül” (IV. 57.), talán az is lehetett a föladata, hogy cáfolja a középiskolai tanárként működő, nem marxista Baránszky Jób László *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye* című, 1957-ben kiadott tanulmányát. Az is elképzelhető, hogy csakis így lehetett elismertetni Arany költészetének jelentőségét. Annyi bizonyos, hogy Németh G. Bélának a költőről írott tanulmánya mindössze két évvel a kézikönyv megjelenése után egészen más értelmezést adott. A hatkötetes irodalomtörténet átmeneti jellegét bizonyítja, hogy ugyanez a tudós már a negyedik kötetnek egyik áttevő részében előrevetítette későbbi tanulmányainak megállapításait, amidőn kitért Arany lírájának, ennek „az ízig-vérig intellektuális költészetnek, ennek a vívódó gondolati lírának” (IV. 373.) a jellemzésére. Nem lehet vitás, hogy az akadémiai irodalomtörténet átértékelte a 19. század második felének irodalmát, s fölkel-

tette az érdeklődést olyan művek erényei iránt, mint az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, *A vén színész* vagy akár Toldy István művei.

A realizmus „igény”-ként (IV. 702.) jelenik meg a gondolatmenetben, ami elárulja, mennyire az alkotói szándék, s nem a mű hatása irányadó a kézikönyvben. Csakis ezzel magyarázható, hogy néha a realizmus egyenesen a költőiség ellentétéként értelmeződik. *A délibábok hősről* azt lehet olvasni, hogy „a műfajban eleve adott költőiség állta útját annak, hogy a társadalmi problémák vagy akár a lélektani valóság behatóbb feltárására kerülhessen sor” (IV. 702.). Természetesen nincs kizárva, hogy ez a megfogalmazás is a hivatalos felfogásnak tett engedmény, akárcsak az a minősítés, mely szerint az *Álmok álmodója* „felemás”, „nem realista” alkotás (IV. 415.).

Míg a népiesség csak egy bizonyos időbeli szakaszon belül, nagyjából a 19. század derekán neveztetik haladó irányzatnak, addig a realizmus föltétlen mérceként szerepel. A negyedik kötet a megelőzővel összhangban *A falu jegyzőjét* minősíti realistának (IV. 63.), majd Móricz „kritikai realizmusát” (IV. 68., 77.) olyan célpontként szerepelteti, amely felé a magyar széppróza csak lassan és tétován halad. Némi ellentmondás rejlik abban, hogy miközben a 19. század második fele ismételtelen annak alapján értékelődik, amennyiben előkészítette a *Nyugot* mozgalmát, a negyedik kötet zárófejezete meglehetősen sikerületlenül jelenti be az ötödikben tárgyaltakat. Ady s Móricz művészetéről azt tudjuk meg, hogy bennük a kor „három fő stílusirányzata dialektikus egységbe olvad”. E három tényező, „a felvilágosult, polgári kriticismus, az egyéniség szecessziós lázadása és a népi forradalmiság” (IV. 1039.), aligha számíthat stílusirányzatnak. E kivételesen gyenge fejezet mindazonáltal nem felejtetheti, hogy az irodalomtörténet a Lukács nevében föllépő kritikusokkal szemben nemcsak érvényt szerzett a Világos utáni magyar irodalom létjogosultságának, hanem közvetve azt a vitát is előkészíthette, amelyre a kézikönyv befejezése után az Irodalomtörténeti Intézet Elméleti Osztálya vállalkozott.

Arra a kérdésre, mit is értsen realizmuson a kézikönyv olvasója, egyáltalán nem könnyű a válasz, hiszen a sűrű említés nem párosul érdemi körülírással. „Marxista esztétikánk szerint – olvasható egy helyütt – a műalkotás rendezi és sűríti a valóság kusza folyamatait, tehát összefogottabb, céltudatosabb, könnyebben átlátható tükörképét adja a valóság rendezetlen áramának” (IV. 385.). Ebből az állításból arra lehet következtetni, hogy a valóság adott és alak nélküli. A kézikönyvnek a keletkezés idején előnyére vált, hogy meghatározatlanul hagyta az utánzás (mimészis) mibenlétét. Csak egyes részletekben érzékelhető némi közeledés a visszatükrözés ismert fogalmához. Az is eldöntetlen marad, mennyiben korhoz kötött s mennyiben nem a realizmus. „Vannak a valóságnak nagy, sugárzó periódusai – olvasható a *Romantika és realizmus* című,

Jókai méltatását előkészítő alfejezetben –, melyek a művészetet parancsolóan befolyásolják, s a realizmust elkerülhetetlenül időszerűvé teszik.” Ezt a föltevést hamarosan követi egy megengedő mondat, amelyre azért van szükség, mert a kötetben addig képviselt célelvűség alapján nem volna könnyű megindokolni Jókai tevékenységének történeti létjogosultságát: „Ugyanazt a valóságot, ugyanazt a témát lehet ábrázolni más és más módszerrel” (IV. 281.).

A líra nem ábrázol, de kifejez. Ez sejthető abból a kijelentésből, mely szerint „a népi-nemzeti jelleg azért alakulhat ki Petőfinél, mivel a plebejus-demokratizmus eszméi, lázadó indulatai hatják át” (IV. 54.), sőt annak állításából is, hogy Vajda, Reviczky s Komjáthy lírájának jelentősége abból származik, hogy „az új kor, a kapitalizmus tudatát szólaltatták meg” (IV. 1020.). Olykor kísért a gondolat, hogy az irodalomban előbb fogalmazódnak meg elvek, s ezután kerül sor gyakorlati megvalósításukra, és a vizsgálódás általában a szerző „álláspontja” (IV. 74.) felől halad a művekhez. Az 1960-as évek végétől kibontakozott műközpontúság akár úgy is felfogható, mint a kézikönyv alkotóközpontú megközelítésére hozott ellenhatás. Persze ne feledjük, hogy ma már a szövegek szerkezeti elemzése is a múlté!

Aligha vitatható, hogy a hatkötetes irodalomtörténet egyik legfontosabb kezdeményezése az összehasonlító szempontok fölvetése volt. A negyedik kötetnek már a legelején érzékelhető a világirodalmi viszonyítás igénye, amidőn a szerkesztő az általa megkülönböztetett „népies-nemzeti”, „liberális-nemesi” és „romantikus” irányzat bevezetése után a következő megjegyzést teszi: „Ezek az irányzatok nem kapcsolódnak szorosan a világirodalom uralkodó irányzataihoz” (IV. 6.). Két kérdés bontható ki ebből a megszorításból: célszerű-e nyugati irányzatok megkésebb utánezatát keresni a magyar irodalomban, például szerencsés-e a preszimbolista minősítés; és a nemzetköziesedés korában érdemes-e ragaszkodni olyan jószerivel lefordíthatatlan korszakmeghatározáshoz, mint a „nép-nemzeti irány” (IV. 70.)?

A világirodalmi kitekintés kezdeményezése máig megoldatlan föladatokat rejtett magában. Lehetne ugyan arra utalni, hogy a hivatkozások olykor önmagukban véve is ingatagok voltak – a kijelentés, hogy „a hatvanas évek végén már kibontakozik Browning költészete” (IV. 38.), nyilvánvalóan cáfolható, hiszen e költő első kötete 1833-ban jelent meg –, a lényeg azonban a magyar irodalomnak nemzetközi összefüggésrendszerbe helyezése, s ki mondhatná, hogy erre az 1960-as évek óta már találtunk megoldást? A kézikönyv végül is megtette az első lépést, s ez még akkor is föltétlen elismerést érdemel, ha jelenleg úgy látjuk, a cselekményes romantika időszerűtlenségének és a jellemközpontú realizmus haladó voltának hangoztatása nem megfelelő vezérfonal, mint ahogyan az is kérdésessé vált, hogy az avantgárd végérvényes elavultságából

kiindulva lehet-e helyesen mérlegelni a 20. századi irodalmat. Ha a 19. századi világirodalomhoz maradian közelített a kézikönyv, akkor ez még inkább érvényes a 20.-ra. Egyetlen olyan mű nem került említésre, mely nem Európában készült, holott Kosztolányi észak- s latin-amerikai kortársainak verseiből is fordított. Gorkij művei közül egyedül *Az anya* kapott méltatást, a nyugati regényírásból pedig Rolland és Galsworthy munkái kerültek előtérbe, pedig Fenyő Miksa röviddel a *Törless* megjelenése után méltatást közölt Musilról, és Karl Krausra Ady hívta föl a figyelmet. Túl a részleteken, fölvetődik a kérdés: vajon nem tartozik-e a történetiség lényegéhez, hogy éreztessük ítéleteink időbelileg korlátozott érvényét, esendőségét?

Sőtér István utólag a világirodalmi összefüggések sokoldalúságát hiányolta a kézikönyvben. Ezért is tervezte az 1970-es években a magyar irodalomtörténet összehasonlító szempontú újraírását. Éleslátására mi sem lehet ékeőbb bizonyíték, mint e terv megvalósulatlansága. A világirodalom egyrészt körvonalazatlan, másfelől kényszerű választás a hatalmas anyagból. Mi legyen a választás irányelve? Azzal szembesítsük-e valamely korszak magyar irodalmát, ami az illető korban hatott Magyarországon, vagy ami a szüntelenül változó és helyileg is nehezen körülírható utókor számára lényeges? A kézikönyv afféle közép-utat próbált találni, amidőn a szimbolizmust egyrészt Mallarméval társította, kinek hatása csekély volt Magyarországon, másfelől Albert Samainnal, akit Tóth Árpád sokat fordított, ám akinek versei nem igazán jelentősek, s talán még szimbolistának sem tekinthetők. Az összehasonlító vonatkozások számbavételekor nem lehet elhallgatni, hogy a legutóbbi időkben sok bírálat érte „az európai művészet és civilizáció egységes (monolitikus) látomását”. A kifejezés az 1990-es években megjelent *Oxford History of Art* egyik kötetéből származik, mely egyenesen kérdésesnek tünteti föl azt, hogy Európának létezett „kulturális azonossága”.³ E föltevés alapján még inkább kifogásolni lehet, hogy a magyar irodalmárok nemzetközi hivatkozásrendszere mind a hat kötetben jórészt Európára korlátozódott. A hiányzó utalások közül hevenyészett példaként Vörösmarty vagy Kosztolányi keleti érdeklődésére, Emerson s William James hatására, Bölöni Farkasra, Whitman és az avantgárd viszonyára s az amerikai regénynek a két háború közötti népszerűségére lehetne utalni.

A külföldi irodalmakra s tárművészetekre kitekintéstől eltekintve a negyedik s ötödik kötet nem igazán jól illeszkedik egymáshoz – ellentétben a harmadik s negyedik kötettel, amelyek között összefüggést teremt Sőtér Istvánnak Erdélyi János nézeteiről kifejtett eszmefuttatása. Nemcsak egyes részletmeg-

3 Matthew Craske: *Art in Europe 1700–1830*. Oxford, Oxford University Press, 1997, 10–11.

oldások miatt nem, melyek közül az egyik leginkább feltűnő, hogy a századvég taglalása során Rákosi Jenőről olyan árnyalt kép alakul ki, mely nem egyeztethető össze a későbbi súlyos elmarasztalással. A IV. kötetben a pályaképeket a történeti folyamatokat nyomon követő fejezetek vezetik be s kapcsolják egymáshoz, melyek többségét a tartalomjegyzék a szerkesztő munkájaként tünteti föl. A 20. századot bevezető kötetben viszont a szerkesztő szerzői hozzájárulása mindössze egyetlen négylapos bevezetőre korlátozódik, s az életművek egyenkénti bemutatását alig egészítik ki átfogóbb, a szó szigorú értelmében irodalomtörténeti fejezetek. Az életművek szerinti tárgyalás mintegy keresztetzi a történetiséget. Ahogyan Henszlmann munkái közül a Világos utáni száműzetésben s a Magyarországra visszatérés után írottak is történeti összefüggéseiktől elszakítva, az 1772 s 1849 közötti szakaszt tárgyaló harmadik kötetben, úgy Herczeg Ferenc méltatása a 19. század második felét áttekintő negyedikben található, holott tevékenysége kiterjed a következő két kötetben tárgyalt időszakra is. Móricz, Krúdy, Babits, Kosztolányi vagy Füst mérlegelése az 1905 s 1919 közötti másfél évtizednek szentelt kötetre korlátozódik, noha munkásságuk nélkül csonka a rákövetkező időszak irodalma. E feszültség, sőt önellentmondás egyértelmű elítélése helyett célszerű elismerni, hogy e felemás megoldás fölvetette egy több szintű áttekintés lehetőségét, amelyben akár a Reinhart Koselleck által emlegetett „egyidejűtlen egyidejűségek” is hangsúlyt kaphatnak. Sőt, ennek fordítottja, az egyidejű egyidejűtlensége is érzékelhető, vagyis az a szempont, melyet a szellemtörténész Wilhelm Pinder hozott szóba, *A nemzedék kérdésköre* című, 1926-ban kiadott munkájában. Végző soron ez is jut érvényre, valahányszor a magyar társadalom, kultúra vagy művészet megkésettységéről esik szó.

A többszintes irodalomtörténet lehetőségének fölvetése mindazonáltal nem feledtetheti, hogy a történeti fejtegetésekben, sőt a pályaképekben is található lényegi fogyatékoságok. Az osztályszempontú történetírás egyoldalúsága nemcsak torznak láttatja a magyar társadalmat, hanem bizonyos mértékig következtelenül is érvényesül: elszalasztódik a lehetőség arra, hogy sor kerüljön a polgári kultúra érdemi bemutatására. Egyes részletektől eltekintve – a Tisza Istvánról adott jellemzés nincs összhangban Ady sommás ítéletével – hiányos és árnyalatlan a kép a századelő magyar szellemi életéről. A marxistának mondott közhelyek nem felejtethetik, hogy a kézikönyvben használt nyelv olykor kifejezetten a romantika örökségét idézi föl: 1918 őszén azért nem járt sikerrel a köztársaság, mert „nem organikus fejlődés útján” jött létre (V. 26.), a *Nyugat* című folyóirat ellentmondásai pedig annak a következményei, hogy e folyóirat „jelezte a polgárság túléltségét is” (V. 33.). Általában kifogásolható, hogy a *Nyugat* körének méltatásából jórészt hiányoznak a korszak gondolati

kultúrájára vonatkozó észrevételek. *Az ész trónfosztása* az irányadó kalauz, így azután rövidebbre van zárva Nietzsche öröksége. Az érvelés szerint Ady, Babits és Kosztolányi „a lázadók biztatóját látták Nietzschében. De azt is tudták, hogy túl kell jutniuk rajta” (V. 41.).

Miközben elismerhető, hogy *A magyar irodalom történetének* azok a részei a legsikerültebbek, amelyek egy-egy életművet időrendben tekintenek át, magától értetődik, hogy az arcképszerű fejezetek terjedelmi aránya olyan értékelést sugall, mely eltér a jelenlegitől. Félreértés ne essék, nem akarom azt állítani, hogy napjaink magyar olvasói vagy akár irodalmárai egyazon véleményt vallanak! Azt sem képzelem, hogy a jelenkori ízlés ne volna mulandó. Nagyra becsülöm Kaffka Margit legjobb műveit, és meggyőződés, hogy Móriczot manapság sokan indokolatlanul kevésbé értékelik. Csupán annyit mernék megkockáztatni, mai szemmel nem tekinthető megfelelőnek, hogy az akadémiai kézikönyvben Móricz hatvanöt, Kosztolányi ellenben csak huszonnyolc lapos fejezetet kapott. *Az Aranyársarkány* és az *Ének a semmiről* szerzője, a jelentős fordító és értekező sokoldalúsága miatt lényegesen hosszabb méltatást érdemelt volna, mint Kaffka, akinek az irodalomtörténet mindössze másfél lappal szentelt kevesebbet. Persze hiba volna elhallgatni, hogy az Irodalomtörténeti Intézetben készült áttekintés ezúttal is lényegesen elfogadhatóbb szemléletnek adott helyet, mint a korabeli kiadványok többsége. Kosztolányi a marxistaként föllépett szerzők céltáblája volt – 1946-ban Szabó Árpád, 1947-ben Lukács, 1957-ben Heller Ágnes támadta igen élesen. Politikailag kiszámíthatóbbnak látszott Móricz, sőt talán még Kaffka is.

Az Esti Kornél megalkotója – Máraihoz hasonlóan – a magyar polgári hagyományt képviselte, a marxizmus nevében föllépett kritikusok egy részének pedig az volt a célja, hogy e hagyomány hiányáról győzzék meg a magyar közönséget. Ehhez a felfogáshoz képest a kézikönyv sokkal mérsékeltebb szemléletet érvényesített. Egyértelműen két csoportra osztotta a *Nyugat* íróit: „Ady és Móricz irodalmi forradalma nyilván hatásosabban és céltudatosabban szolgálta a társadalmi progressziót, mint Babits és Kosztolányi esztéta hitvallása” (V. 33.). A szolgáló irodalom eszménye okolható azért is, hogy az akadémiai irodalomtörténet a magyar avantgárdval folytatott vitájában a *Nyugat* íróinak adott igazat. Ismét mélyen igaztalan volna olyan megoldást kérni számon egy harmincöt éve kiadott sorozaton, amelyet azóta sem sikerült megtalálni. Ugyan ki tagadná, hogy Ady némely költeményei inkább nevezhetők remekműnek, mint – teszem azt – Komját Aladár legjobb versei? A fogas kérdés, amelyre nem kapunk választ, a művészi érték és az újszerűség viszonyát érinti.

Foucault és Blumenberg után természetesen főként a hat kötetben érvényesített korszakolást lehet kifogásolni. A folyamatok tagolását föltehetően kevés

töprengés előzte meg. A sokat hangoztatott történetiség nem érvényesült maradéktalanul. Következetlenség is sejthető abban, hogy egyrészt a jelenségeknek a mindenkori értelmezőtől független állandóságot tulajdonítottak, másrészt elkötelezettséget érzékeltettek. Ugyanabban a bekezdésben található az állítás, mely a *Nyugat* önértékelését változatlan érvényűnek tünteti föl, és annak elismerése, hogy a kézikönyv határozott értékrend alapján válogat: „az általuk megállapított rangsor is jórészt mindmáig érvényes: ma is Ady, Móricz, Babits áll a csúcson, s utánuk kissé ingadozó egymásutánban Kosztolányi, Tóth Árpád, Karinthy, Tersánszky, Kaffka, Szép Ernő, Füst Milán, Nagy Zoltán következik [...]. Az is természetes, hogy ma nagyobb érdeklődést tanúsítunk a kérdéses költők akkoriban meglehetősen elhanyagolt politikai mondanivalója iránt, sőt olykor, mint pl. Ady esetében, épp akkor mostohán kezelt politikai műveiket becsüljük legtöbbszörre” (V. 59.).

Bármennyire is bírálható véljük a hat kötet fölépítését meghatározó korszakolást, el kell ismerni, hogy a jelenkor tudósainak sem sikerült újabb elképzelést kialakítaniuk. Tudtommal egyedül a 20. század esetében körvonalozódott másik lehetőség. A klasszikus avagy esztéta, modern, avantgárd, késő és posztmodern szakaszok megkülönböztetése azon a föltevésen alapszik, hogy a magyar irodalom alakulása párhuzamos más, föltehetően jórészt nyugati irodalmakéval. Anélkül, hogy Horváth János felfogásához, a magyar irodalom önelvű szakaszolásának eszményéhez kívánnék visszatérni, föltenném a kérdést, vajon nem lehet-e annak is veszélye, ha a magyar irodalom jelenségeit egy-egy külföldi irodalomhoz képest – akár mint eltérést – próbáljuk jellemezni, hiszen valószínű, hogy még a 20. századi német és angol irodalom is nehezen volna egyazon szakaszok szerint tárgyalható, nem beszélve más, esetleg távolabbi országok irodalmáról.

Úgy is lehet fogalmazni, hogy könnyebb az akadémiai kézikönyv részleteit bírálni, mint a benne megvalósított fölépítést kicserélni. Talán még leginkább kisebb, egymást részben fedő szakaszok s irányok megkülönböztetése kínálhatna más megoldást. Hivatkozhatnék *A francia irodalom új története* című sokszerzős vállalkozásra, mely Denis Hollier szerkesztésében s a Harvard University Press kiadásában, 1989-ben jelent meg. Ennek fejezetei élén egy-egy évszám áll, mely valamely mű, folyóirat vagy fordítás megjelenésére, színmű első előadására, intézmény megalapítására mint a gondolatmenet kiindulópontjára utal. Ez is idegen minta volna – jegyezhetné meg valaki. Nem állítom, hogy másolni kellene, de annyit azért megjegyeznek: ennek az irodalomtörténetnek az a hallgatónlagos kiindulópontja, hogy a más kultúrákkal állandó kölcsönhatásban változó francia irodalom végső soron saját törvényeket alakított ki.

A magyar irodalom története, mint minden jelentős kezdeményezés, saját meghaladását is magában foglalta, amidőn fölvetette annak a lehetőségét, hogy a tudós különböző folytonosságokat helyezzen egymás mellé. Munkatársai különféle célelvek között ingadoztak: hol az egyetemesnek vélt társadalmi haladás, hol a nemzeti önmegvalósulás, hol az intézménytörténet, hol az egyedi műnek tulajdonított érték vezette az érvelésüket. Csakis sajnálni lehet, hogy a hatkötetes sorozat után nem jöttek létre olyan munkák, amelyek legalábbis kibontották volna a kézikönyvben csírájukban meglévő lehetőségeket. Nem történt kísérlet név nélküli irodalomtörténet elkészítésére, pedig ez segíthette volna a távolodást a Magyarországon túlzottan is erős arcképszerű megközelítés hagyományától. Akár még az időben visszafelé haladó gondolatmenet bővebb kifejtésére is lehetett volna gondolni, mert így talán fény derülhetett volna arra, vajon a keletkezés vagy a megjelenés alapján jelölhető-e ki valamely mű történeti helye, és az alkotást irányadónak tekintő történetírást hatástörténettel lehetett volna kiegészíteni – a kettő feszültségét sem kizárva. Ily módon közelebb juthattunk volna annak az igencsak nehéz kérdésnek a megválaszolásához, a magyarság nemzeti jellegének kibontakozása, illetve a társadalmi haladás helyett milyen célelv szerint lehetne újraírni a magyar irodalom történetét. Ilyen rendezőelv nélkül ugyanis aligha lehetséges új irodalomtörténet elkészítése.